

Mustajõõ kond Kuudsi külä all.

HARGLÕ KIHlkUND

HARGLÕ OM EESTI KÕGÕ LÕUNAPOLITSÕMB KIHlkUND. Kihlkund esi om Võromaal kõgõ noorõmb, tetti viil 1694. aastagal. Suurust om täl päält 350 km².

Kihlkunna lõunapiir om üteliisi Eesti Vabariigi piiris. Tuu piir lätt Peräjärve küläst vana Sete kõrdsini – kokko nii 35 km. Naabris omma Harglõ kihlkunnalõ põha puul Karula ja hummogu puul Rõugõ kihlkund. Piiriviirne Naha külä om Eesti kõgõ lõunapolitsõmb kotus.

KIHlkUNNA MÕNISTÕ-KANTI KUTSUTAS VIIL MEHKAMAAS. Päält Roodsi-Poola sõta ja suurt katsku jäänü taha perrä õnnõ miis nimega Mehka ja naanõ nimega Hipp. Hipp nännü Piitrejõõ veeren üle hulga ao inemise jalajälge. Päält tuud nää kokko saanuki. Näide suurõst suguvõsast ollõv peri seo kandi rahvas.

MÕNÕ TÄHTSÄMBÄ KOTUSÕ

HARGLÕ (*Harjel*) om vana kihlkunnasüä ja laada pidämise kotus. 1667. aastagal olnu siin jo uma kerik. Harglõn om ka surnuaid. Seo kandi latsõ käävä Harglõ kuuli, miä om päält 300 aastaga olõman olnu. Siin oll jo 1896. aastagal uma rohopuut. A vanna kõrtsi om tett hoobis rahvamaja.

LANNAMÕTSA (*Lannemetz*) om nimmat edimäist kõrda 1541. aastagal. Mõisa kot-talõ om edimäne kirja pandmine 1551. aastast. Parhilla om siin Taheva vallamaja ja vana õigõusu kerik ni matusõaid.

KOIKKÜLÄ (*Koõenkul*) jääs Võro-Valga suurtii viirde. Vana kirä nimmasõ taad küllä edimäst kõrda 1541. aastagal. Küllä jääs vana magasiat ja park, kon kasusõ ilmadu jämme lõhmusõ. Vanastõ oll tan mõisa, a Vinne aol tetti tahe Tahe sovhoosi keskus. Külän om viil latsiaid-alguul.

KUUDSI om Mõnistõ valla vana süä. Laembalt om teedä Mõnistõ talomuusõum. Küläkuuli om edimäst kõrda nimmat 1730. aastagal. Täambädsest koolist vast kilo-miitre maad kavvõ jääs Lutsupalu. Sääl om vana matusõpaik ja lohoga ohvrikivi.

MÕNISTÕ (*Mendis, Monaste*) küllä om edimäst kõrda nimmat jo 1386. aastagal. Vars-ti pääle tuud sai tahe mõisa. Mõnistõ park om Võromaal vanõmbit, a mõisahuunõ omma är häönü. Mõnistõn om vallamaja, raamadukogo ja mitu puuti. Siin tüütäse päästeammõdi osakund ja OÜ Lõunapiim – Mõnistõ sovhoosi perrätulõja.

VAHTSÕ-ROOSA külä jääs Läti piiri viirde. Päält võõra võimu minekit naati siin edimädsenä Eestin 1990. aastaga sügüse piiri valvma. Taal kotussõl om olnu saksa keelen mitu nimme: *Catharinenhof*, *Neu-Rosen*. Tsaari-aigu küündü taa mõisa ja väi-ku valla piir ka Lätimaalõ. Vahtsõn-Roosan om uma kalmuaid, kohe om matõt nii eestläisi ku lätläisi.

HARGLÕ KIHLEKUNNA KEELEST

HARGLÕ KIHLEKUNNA KIIL OM VÄEGA ESIMUUDU. Taa kihlekunna keelen om keelejuuni ja sõnno, midä olõ-i muial Võromaal.

Valga liina küle all Koikkülä ümbre kõnõldas säänest võro kiilt, minka seen om joba hulga tarto ja mulgi keele mõotust. A Mõnistõ-kandin om kiil viil väega vana-peräline. Mõnistõ keelen lõvvüs vanno võro keele sõnamuudõ nigu *iihn, tüühn, lubahamma, pagõhõsõ, segähüs, hõbõhõt*.

Muial Võromaal üteldäs:

kahr, nühr

sulanõ, lehm, jõgi

andva, löüdnü

A siin kõõldas hoobis:

karh ja nürh,

sulahanõ, lihm, egi,

andava, leüdnü

HIPP JA MEHKA KÕNÕLÕSÕ

rahvaluulõ korjaja Jakob Hurda kogost

HIPP: Mehka, kas sa iilä käve Vastrõ Henu puul?

MEHKA: Käve neh!

HIPP: Iskagä sa is kuulõ, et tuu ollõv üle-iilä Musta ekkõ vällä uppunu?

MEHKA: Laplanõ uma jutuga! Ma olli kõgõ iilädse õdakuspoolõ Henu puul. Sõs olõs õks Henu mullõ ka ülnü, ku tä ekkõ tahtsõ vällä uppu. A Henu lausu is tuust musta is valgõt.

HIPP: Kae nu, mäantse naa inemise, tirani, ka omma.

MEHKA: Kis sullõ, Hipp, tuud kõnõl?

HIPP: Iskagä ma nu tuud umast pääst is kõnõla sullõ. Konnu pääl tull mullõ iilä õdagu unuimä vasta. Ütel: kulla Hipõkõnõ, Vastrõ Henu om ilmast vällä lännü. Oi sedä hääd miist, keä küll kellegile üttegi kurja sõnna is lausu.

MEHKA: Unuimä ei mõista ka muud kui tühjä juttu takan aia. Mine parõmb ussõ, ku sa hüppä juttu toukat. Ja elävit vällä kuulnuidõ sekkä säet! Laskõ Henul ellä!

vällä uppunu – är uppunu

tiran – sõimusõna

iskagä – ega

is – es

unuimä – vanaimä

hüpp jutt – huupi jutt

ussõ – vällä

ÜTTE JA TÕIST RAHVARÕIVIDÕ KOTSILO

NAABRIIDÕ LÄTLÄISI RÕIVAMUUD mõot nii Harglõ ku Karula kanti. Harglõ kihlkunnan kanti kavva vanõmba moodu perrä rõivit. Ilosas peeti valgit ja hahku villatsit päälüsrõivit. Viil 19. aastagasaa keskpaiku olli naisi rõiva hellet värm. Ku miihi vatt (lühembät sorti kuub) oll hahk, olli ka kaadsa haha. Lannamõtsa vatt oll väega lihtsä – ei voltõ ega pailu.

MÄÄNE OLL ILDAMBA NAI SI RÕIVAMUUD? Mõnistõ naasõ naksi kandma vervide juuniga undrukkõ. Taheva puul miildü naisilõ kõllast tuuni prundsi. Prundsi alaviirde ummõldi verrev pailakõnõ. Ku kerikuhe minti, panti hammõ külge ilostusõs miikarralidsõ nõpsi vai kõüdeti ette siidipail. Viil kudi seo kandi naasõ lätläisi perrä lätilapiliidsi võid.

Harglõ pidorõiva omma esiki Eesti markõ pääl.

LUUDUSLUGU

HARGLÕ KIHCLKUNNA MAA OMMA MADALA JA TASADSõ. Haani ja Karula kupliidõ vaihõlt juusk Harglõ matalmaa(nõgo). Väega korgit mäki nigu naabriidõ man Rõugõ vai Karula kihlkunnan ei olõ. A esiki Haanin olõ-õi nii pistvit pervi, ku om Essemäe (124 m) all. Seo kandi kõgõ korgõmb mägi jääs Harglõ küläst põha poolõ.

Korgõmbidõ maiõ pääle jääse põllu, palo vai kuusõmõtsa. Katõl puul Võro- Valga suurtiid omma inämbüisi põllu. Lövvüs liiva, ruusa ja savist maad. Lannamõtsa ümbre ni Saru ja Harglõ vaihõl kasus rohkõmb mõtsa.

Harglõ matalmaa kõgõ madalamb kotus om Mustajõõ org. Sääl juusk Mustjõgi. Mustajõkkõ juuskva viil mitu jõkõ: Vaidva jõgi ja Piitrejõgi. Siin juuskva viil Piili oja, Uskuna vai Ahli, Tõrvasõ, Harglõ Lannamõtsa ja tõõsõ vähämbä oja. Kõik

naa veevä uma vii Koiva jõkkõ.

Järv om kihlkunnan küländ veidü. Suurõmbit järv omgi õnnõ kats: Aheru järv ja Ubajärv. Vähämbist võissi nimmada Räimi järve, Alumati järve, Savijärve, Mõnistmõisa järve ni Peräjärve.

HARGLÕ MAIÕ PÄÄL JUUSK MITU JÕKÕ

HARGLÕ KEELI KUTSUTAS JÕKÕ VÄHÄ TÕISTÕ: *egi : ii (Mustegi : Mustaii veeren)*. Antsla ja Tsooru mõtsu seest tulõ Mustjõgi. Mustaljõöl om pikkust 84 km ja tä nakkas pääle Karulast Saarjärvest. Mustajõkkõ juuskva Pärlijõgi, Vaidva jõgi, Piitrejõgi, Uskuna ja Harglõ oja. Egä keväjä suurõvii aigu nõsõs Mustjõgi üle kaldidõ niidü pääle, lätt lakja ja om nigu ilma du suur järv.

MUSTAJÕÕ PÕHAŠT OM LÖVVET MUSTA TAMMÕ. Puu omma jäänü väega kavva aigu tagasi jõõ põhja ja pikaaolidsõ viin saismisõga mustas lännü ja saanu väega kõvas. Sääne puu om hinnann tarõkraami (müübli) ja pille tegemise man. Mustast tammõst olli tettü Sangastõ lossi põrmandu ja ussõ.

MUSTAJÕÕ KÕGÕ SUURÕMB HAROJÕGI OM VAIDVA JÕGI (läti keeli *Vaidava*, 85 km pikk). Tuu nakkas pääle Haanist ja juusk läbi Lätimaa Vahtsõ-Roosa man jälki Võromaalõ tagasi. Piitrejõgi (Lätin *Melnupe*, 75 km pikk) nakkas pääle Mariburgist (*Aluksne*) Lätimaalt. Võromaalõ jääs tuust õnnõ 15 kilomiitret. Mitmõl puul jõõpervi pääl om nätä liiva- ja lubjakivvi. Koiva jõöl (läti keeli *Gauja*) om pikkust peris 452 kilomiitret. 26 kilomiitret om taa jõgi Eesti-Läti piiris.

Süküs Koiva veeren.

Keväjä om Koival hoobis esimuudu nägo. Kiä Koiva lähkүн omma elänü, mälehtäse iäminekit. Ütel üül nakkas kõrraga iä Koiva pääl ragisõma. Sis olõssi kuulda nigu suurõtükü mürinät. Mõnõn talon jääs kõnõlõminõ vai esiki magaminõ poolõlõ. Kullõldas hirmu vai hingevärinäga Koiva heränemist. Sis üteldäs tassa ja pühäligult: «Koiva nakas liikma!» (kodo-urja Harri Kübärä perrä)

Ku Mustjõgi umma juusku alostas, om tä pümme ja muanõ mõtsajõgi. Kipõ ja salanõ. Jõöl om pallo süvvi havvakotussit ja tummõ põhi. A vana Saru vallamaja man joud tä manu Vaidva ja tuu hindäga Lätimaa valgõt liiva üten. Mustajõkkõ ei tunnõ päält

tuud inämb ärki. Jõgi lätt laembas ja rahuligumbas ja täl om selge liivapõhi. Nii tsiirotas jõgi hainamaiõ vaihõl (kirämehe Raimond Kolga perrä).

SOODI JA ETU, KOLGA JA KONNU

SOODI JA ETU — MIÄ NUU OMMA? Kon omma kolga ja konnu? Muialt tulnu ei olõ sääntsit sõnnu ilman kuuldnu. A siin võit naid kotussit esi nätä.

Mustjõgi om väega tsiirutaja. Kotussidõ pääle, kon jõgi om õkva kaksanu, tegüsi aoga soodi ja etu. Soodis om kutsut vanna jõösängü egäl puul Võromaal. Suutõ om väega hulga Koiva veeren Lannamõtsa all: Laagustõ suut, Piirisuut, Olina suut, Külmsuut, Saapasuut, Prangõ suut vai Linasuut. Harglõ kihlkunnan om ao joosul soodis naatu kutsma ka muid lumpõ. Nii omma tan pääle jõõviirside suutõ viil soodi tarõ takan. Üteldäski, et sann sais soodi veeren, kuiki muial Võromaal olõssi üteld *lumbi veeren*.

Ett om vanajõõ haro, miä om viil ütest otsast jõõga ühendüsen. Sääl või olla hulga kallo. Ettõ om mitu tükkü Mõnistõ ja Saru kandin – Pihkura ett, ett Kallastõl ja Saru külä all.

Mustjõgi om vangulinõ. Jõõkuulõ vai vangõ seen omma hainamaa, midä kutsutas kolkõs, a mõnõl puul ka niitõs. Lövvüs sääntsiid kolkõ: Jaanusõ tagakolk, Järvekol, Kikkakolk, Kuusõkol, Meidsikolk, Rossõkol, Tsiakolk, Tõudsikolk.

Kõkkõ tuud hainamaad jõõ veeren kutsutas konnus. Harglõ hainamaiõ nime omma Alakond, Andsi kond, Esändekond, Ihte kond, Mäekond, Vaidva kond. Muial

Keväjäne Koiva kond.

tähendäs *kond* vai *kund* ka kehvä maad (Urvastõn, Rõugõn, Põlvan) vai suurt mõtsa (Vahtsõliinan, Räpinäl).

Harglõ kihlkunnan eläs pallo inemiisi, kinka nimes om Kolk vai Kond. Kõgõ kuulsamb sääntse nimega miis oll kimmähe kirämiis ja luulõtaja Raimond Kolk.

UMA NIIT

Vladimir Siltšenko Mõnistõ koolist

Mu edimädse kodu lähükesen om niit – no sääne esikasunu hainamaa. Keväjä om niit suurõvii all. Jõgi om niidü veeren ja ku keväjädse vii nakkasõ juuskma, tulõ jõgi üle veere. Vesi lätt niidü pääl tõõnõkõrd nii süväs, et ma olõ säääl parvõga sõitnu. Tuu vesi lätt säääl mõni kevväi nii lämmäs, et mine kasvai tsuklõma.

Suvõl om jõõveere hainamaa illus. Kasusõ karikakrõ, lilla hiireherne, miä värvvä terve niidü lillas. Ma käü ka säääl päivä võtman. Hainakuul om tan üts hainaruga tõõsõ kõrval, nii häste om hain kasunu.

*Sügüse om niidü pääl pilt tõõnõ. Ätäl om niitmäldä. Ku vihma om sadanu, jalu-
tasõ toonõkurõ, tähtsüst täüs, ja söövä säääl kunnõ. Niidü pääl om kurvavõitu.*

*Talvõl om niit kinä. Lumi helkäs vasta. Eläjide jälgi om pallu. Ku ma suusatama lähä,
rapuda hainatuustõ lumõ alt vällä, et kitsõ ja jänese saassi parõmbidõ süüki kätte. Mu
uma niit miildüs mullõ.*

LIIVAKIVI JA LUB- JAKIVI OMMA PIITREJÕÕ VEEREN KÕRVUISI

PIITREJÕÕ VIIR OM ÜTS
ESIMUUDU KOTUS. Siiä
tetti 2001. aastagal vaht-
sõnõ Piitrejõõ
kaitsõala. Midä om siin
tõistsugumast ku
muial?

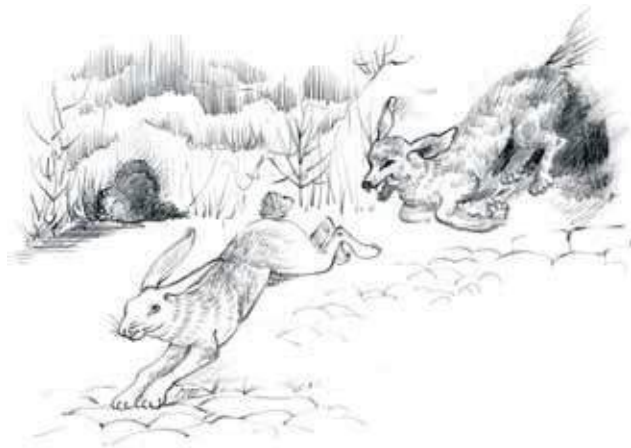
Kalgist ehitet hoonõ Tundul.

Jõõ veeren saa kaia kõrvuisi nii liivakivvi ku lubjakivvi. Tõist säänest kotust Võ-
romaal ei olõ. Kalkahul jõõoron om nätä tuud lubjakivikihti, minkast vanastõ pa-
lotõdi kalki vai lupja, ehitedi lautu ja talle.

Kaitsõala süä om Karissõodä külän ja pargin, kon kasus päält 23 miitre korgõ
ja pia neli miitret jämme tamm. Tuu om uma jämmüse poolõst Eestin säitsmes. Siin
kasus viil künnäpuud. Tuu om kõva ja rassõ puu. Künnäpuust tetti luukõ, rattatsõõrõ
ja esiki tarõkraami.

Kaitsõala pääl lövvüs ka esimuudu hainu. Väega häste passis Piitrejõgi elopaigas
iätsirgulõ. Kõgõ külmembägi ilmaga lövvüs jõõ pääl õks kotussit, kon iäd olõ-õi. Uma

lugu käü Karisõodä kooba kotsilõ Piitrejõõ perve sisen. Vana jutu perrä tahtnu

Mõnistõ herr Wulf tee-
dä saia, ku pikk tuu kuup
õigõhe om. Tuuperäst
lasknu tä sinnä jänese
vallalõ. Tõõsõ jutu perrä
pagõnu tuu jänese esi
kuupa jahimihi iist.
Herrä pini lännü tedä
takan ajama. Jänese ja
pini tulnu vällä viil
Lätimaal Koivaliinan.
Sinnä saa uma säidse
kilomeitret maad.

Eesti jämmüselst tõõnõ tamm – Sõakolga tamm.

MIÄ KOIVA VEEREN KONNU PÄÄL KASUS?

TAHEVA ALAKOND JA
VAITKA VANAKOIVAKOLK
omma kuulsa üle Eesti.
Noid teedäs eestikiilse
nimega Koiva puisniit.
Sääne kotus om
poolöldõ mõts,
poolöldõ hainamaa.
Tuu om joba teedä, et
Harglõ kandin kutsutas
jõõveerist hainamaad
konnus.

Koiva kaitsõala tetti 1957. aastagal. Konnu pääl kasusõ ütsigu suurõ puu, a muu jago om päämädselt hainamaa. Lövvüs suuri tammi ja pedäjit. Siin kasus Eesti jämmüse poolöst tõõnõ tamm – Sõakolga tamm. Om pedäjit, lõhmussit, künnäpuid ja mõni mõtsik uibu. Siin kasusõ ka kuslapuu, lodjapuu, sitigäpuhma ja humala. Koiva konnu pääle omma esi kasunu ka kikkapuu (vanast kutsuti noid *saakuurdsõ*). Puisniidü pääl om ütenkuun vana lehepuumõtsa hainu, nigu pütshain, piibeleht, mõtspipõr, ja niidühainu, nigu kerähain, timmat, kastõhain, ristikhain, angõrpist (*angervaks*), matar ja tiileht. Stepi arohaina kasus Eestin õnnõ Koiva konnu pääl. Nii Võromaal ku terven Eestin olõ-õi tõist säänest paika, kon nii pallo eri puid, puhmõ ja hainu kõrvuusi kasusõ.

Innembi kondõ niideti ja säääl käve kari. Rahvas om kõnõlnu, et Mustajõõ konnu mõnõ haina anni lehma piimäle esieräldise hää maigu. Tuust piimäst tetti võidu ja juustu, miä läts häste kaubas esiki vällämaal.

Viimätsel aol om ilosat kondu veidü alalõ, võsol om last pääle kassu. Mõnõ kotusõ pääle om väetüst pant. A konnupäälitsiid om vaia hoita – muial ei kasu ütenkuun nii pallo esimuudu hainu!

UBAJÄRV JA AHERU JÄRV

HARGLÕ KIHULKUNNA KATS SUURÕMBAT JÄRVE omma Ubajärv ja Aheru järv.

Ubajärv vai vana nimega Ubahavva järv (49 ha) om pia kats kilomeetret pikk. Seo järv om kimmähe jo iäaol siiä tegünü. Järve üts ots om nakanu aoga kinni kasuma. Ümbre järve kasus liivanõ palomõts. A järve kaldõ omma muadsõ vai turbadsõ, viiri pääl om hõdso. Ubajärv om võet Karula rahvuspargi ala.

Ubajärve vesi pia sais. Õnnõ ku suurvesi tulõ, juusk kraavi müüdä vett är. Vesi om pruuni värmä ja sügävähe läbi ei paistu. Päält Ubajärven tsuklõmist olõt nigu tatiga kuun ja peris nilbõ. A tuu ei tii midägi halva. Järve vesi olõ-i tsolginõ, viil omma õnnõ sääntse ainõ seen, miä tegevä vä nilbõs.

Aheru järve kutsutas ka Kandsi järves vai Suurõsjärves. Üts puul järvest jääs Karula, tõõnõ Harglõ kihlkunda. Jätä miilde, et taa järv om Õdagu-Võromaa järvist kõgõ suurõmb (234 ha).

Aheru järven om inämb kallo ku pallodõ tõiisi Eesti järvi seen: sudakut, latikat, ahunat, haugõ, särge ja linaskit. Vähäle miildüs kah järv

väega, a pallo tedä inämb alalõ ei olõ. Tuttpütü, järvekauri, jõgitiiru ja pardsi tahtva siiä umma pessä tetä. Innembi om Aheru järvega üten tükün olnu ka Mudajärv, miä täämbädses nakkas jo kinni kasuma.

Aheru järv.

ESIERÄLIDSE PUU

Ristipedäjä

Harglõ kihlkunnan om hulga ristipedäjit. Riste om puiõ pääle raot väega vanast aost. Arvatas, et ku matusõaida minnen rist tetä, ei saa koolnu inemise hing kodo käümä naada. Ristiragomisõ kotus om kas talo, külä vai valla piiri pääl. Puu kaias valmis jo inne matusõpäivä. Kihlkunna rahvas matt uma koolnu hariligult iks Harglõ surnuaida. Ku surnuaida mindäs Saru puult, tetäs piätüs Saru palu vaihõl lavvatehasõ kottal, ku mindäs Taheva puult, sis Kaaramõtsan. Nuu kotusõ omma ümbrekaudu teedä ristiragumisõ paiga. Sääl lövvüs hulga ristiga pedäjit. Ristiragumisõ aigu pakutas inemiisile matusõsüuke ja -juukõ.

Puugipetäi

Harglõ kihlkunna maiõ pääl om kasunu mitu rahvajuttõst tiidä pedäjät. Esieräline puu om olnu Puugipetäi Tursal Härbäli-Tiidsa tii veeren. Täämbädses om tuu är kuionu, selle et sovhoosi aigu ollõv puu ala kuurma väetüst valõt.

Kõnõldas, et mõnõ seo kandi peremehe tei vanastõ hindäle esi puugi. Puugi olli

Ristipedäjä Saru-Harglõ tii veeren.

Ohvripetäi Tahevalt.

sääntse eläjä, kiä naksi perrele varra kokko kandma. Villigä, Hallniidü, Härbäli ja Jaanusõ miihil olli kõigil uma puugi. Kiäki vana miis tiidnü kõnõlda: «Mõnistõn Mäe-Villigä talun ollu vanast puuk. Vidänü perremehele kõiksumast kraami kokku. Kõrd ma uma silmäga näi tuud puuki. Ku nuur miis olli, lätsi üüse uma mõrsja poolõ Jaanussõdõ. Näe, et üle mu pää lätt pikk must kogu Villigä poolõ. Tulõkibõna lints takan. Läts üle mu pää nii maja korgusõn. Tuu ollgi Mäe-Villigä puuk.»

Puukõ tetti Puugipedäjä man. Innembi elänü üts puuk peris Puugipedäjä otsan. Puuk oll kandnu varra ütest talost tõistõ. Ütskõrd oll puuk ütte müüdäminejät pedäjä otsast linasiim-nidega visanu. Sis olli kõik inemise pelgämä nakanu ja lännü säält müüdä õnnõ hulgasna.

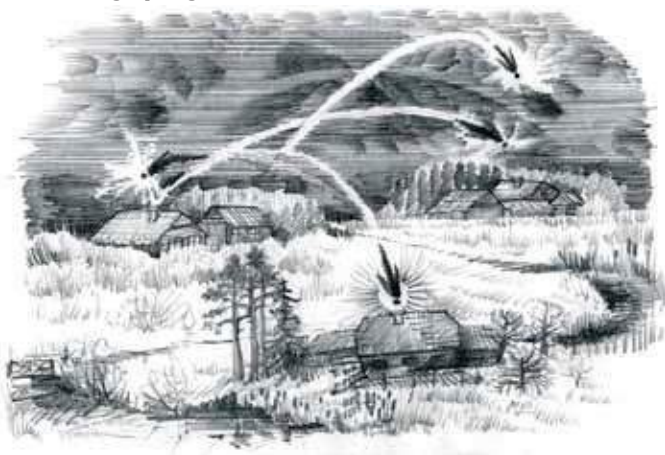
HALLNIIDÜ PUUK

Kristiina Taits Mõnistõ koolist

Mu vanaimä kõnõli sõs, ku ma viil tsillukõnõ olli, nii 7-aastanõ, mullõ sääntse jutu, et usu no vai är usku. Timä naabriidõ puul, säääl Hallniidü talun elli pääle talurahva ka puuk. Puuk pedi olõma sääne olõvus, kiä käü talust välän ja kedä kiäki nännü ei olõ. Õnnõ tuu om imelik värk, et timä kand pererahvalõ kraami kodu.

Ütskõrd, ku Hallniidü peremiis är kuuli, oll nakanu puugil ikäv. Tuust aost pääle käü tä külä pääl kummitaman. Vanaimä üteli viil nii, et taal Hallniidü puugil om sääne võim, et taa aja tan mii kodutii pääl autusid kraavi. Pallu inemiisi om tan vanaimä lähukesen tii pääl uppi sõitnu ja jumala targa pääga viil. Vanaimä kinnit tuud viil hirmsahe, et tuu ei saa olla kiäki muu ku puuk.

Ma olõ mitu kõrd vanaimäga üles võtnu taad puugijuttu. A vanaimä ütläs, et maa-ilm om täüs egäsugutsit olõvuisi. Küll omma uhvu, Voitka, päti ja varga. Et tiiä-i timä ka inämb midägi, kuis taa asi seo ilma aigu käü. «Tuud ma tiiä külh, et

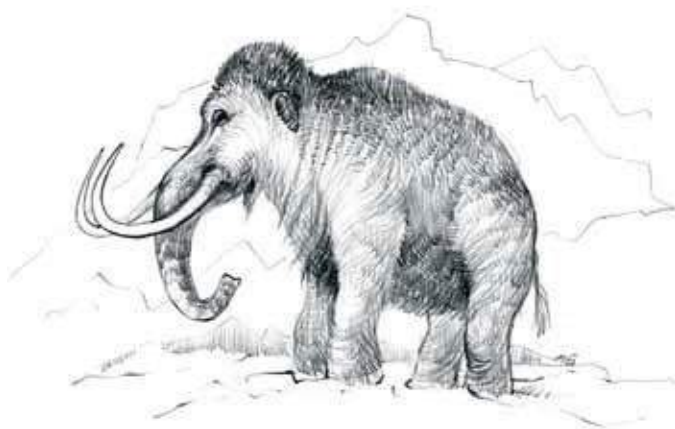
vanal aol oll Hallniidü puuk,» tekk tä jutulõ lühükese lõpu.

Ma ei tiia õnnõ tuud, kon tuu puuk parla om. Kas taa om joba koolu vai eläs õks säääl vanaimä kandin. Ku ma ütskõrd peris suurõs saa, vast sõs saa mullõ selges taa puugilugu.

AOLUGU

ELOST MUISTÕHAVVA OLÕ-ÕI PALLO TEEDÄ. Kunagi võisõ Harglõ kihlkunna maiõ pääl ellä esiki mammudi ja muistidsõ ao piisoni. Jaanusõ talo mant Piitrejõöst om lõvvet piisoni sarvõ tükükene, päält tuu viil mammudi kihv ja purihammas. Kallastõ külä ruusahavvast tuli kah vällä mammudi kihv ja purihammas. A nuu lõvvüse võiva olla iä sulamise aigu hoobis kostki kavvõst siiä kanti uhetu.

Seo kihlkunna kõgõ vanõmba inemise tettü asa, miä omma täambädses pääväs üles lõvvedü, omma luust odaots Aheru Mudajärvest ja venekirvõs Mustajõõ veerest. Kiviao lõpust peri kirvit om lõvvet Vaidva jõõ lähküst Lutsupalust ja Harglõst. Tuul aol eleti Oorõl, Aheru järve man. Teedä omma ravvaao muistidsõ elopaiga

Koikkülä nukan, Aherul ja Ala-Aherul, niisamatõ veidü noorõmb muinasao elokotus Kalli pääl.

Olõ-õi teedä, kas vanna sõatiid läbi Vahtsõliina, Sännä ja Mõnistõ Koivaliina vällä tarvõtõdi jo muinasao. A ildamba sai tuust tähtsä tii, kogoni postitii.

EGÄ VÕÕRAS TÕI UMMA USKU

KESKAOL KÄVE Koikkülä, Lannamõtsa ja Taheva nuka Karula kihlkunna ala ja edimält suurõ Sangastõ piiskopimõisa külge. Mõnistõ ja Saru nukk olli Uexkulle uma ja käve kokko Urvastõ kihlkunnaga. Roodsi aigu käve suurõmb osa täambädse Harglõ maast Koivaliina kihlkunna ala.

Teedä om, et Liivi sõa aigu 1558–1582 aastagal oll siin Vinne võim. Sis taheti seod kanti vinne usku pöördä. Aheru järve viirde tetti vinne kerik.

Ildamba tahtsõ poolaga umma usku tuvva. 1613. aastagal om Lannamõtsan olnu katoligu kerik. Tuu käve Koivaliina kihlkunna ala. Säält tull Lannamõtsa katoligu priistri. A tuu kõnõl tõist kiilt ja suurõvii aigu oll ilmvõimalda Lannamõtsa

Harglõ kerik.

minnä. Nii naati teenistüst katõ nädäli takast Taheva külä üten vahtsõn riihetarõn pidämä, nika ku puukerik valmis sai.

17. aastagasaa keskpaigan jäi suurõ kihlkunnakerigu seost kandist küländ kavvõ. Piä egäl küläl oll uma kapõl vai vähämb kerigukõnõ. Kerigu man oll sakõstõ ka kalmuaid. Kalli külän oll Ristikerik. Nigula kerik oll Ihte vai Tursa külän. Tinnüse kerik oll Mustamõtsa vai Kuudsi külän. Katri kerik oll Kallastõl. Vana keriguaid olnu Koiva veeren Koikkülän. Kõnõld om viil Mõnistõ Annõ ni Jaani kerikust ja Issändäihu kabõlist Lannamõtsan. Harglõ kerik ja kihlkund tetti Roodsi ao lõpu poolõ.

PÕHASÕDA KÄVE KA ÜLE HARGLÕ MAIÕ

TAPÕLUISIST ES PÄSE KA HARGLÕ JA MÕNISTÕ
KANT. Põhasõa aigu 1702–1708 aastil tetti

siiä sõakäuke. 1702. aastaga suvõl läts Vinne vägi läbi seo kandi Lätti Mariburgi (Aluksne) pääle. Kerge vaivaga võeti är kõvva kindlustõt Mõnistõ mõisa – tuust huulmalda, et tuud mõisat kaitsnu päält 200 roodsi sõamehe. Harglõ kerik panti kah palama.

MÕNISTMÕISA TORN

Harglõ kihlkunna kotusõjutt

Vanastõ, ku Vinnemaal oll Roodsimaaga sõda, elli Mõnistõ mõisan üts Wulfi-nimega herr. Tä lask ummi hobõssidõ tallilõ torni pääle tetä, kohe viil suurõ kulladu risti kah külge pand. Torn oll nii kinäste vällä tett, et olõssi ka kõgõ ilusamba kerigu tornis sündünü.

Tuud aigu sai Talliin Vinne väest ümbre haarõt ja är võet. Päält tuud Vinnemaalõ tagasi mineki pääl läts näide vägi läbi Mõnistõ.

Kuldrist torni otsast paistu jo kavvõhe Vinne väele silmä. Sõamehe võti kübärä pääst ja hiidi riste ette. Ku nää Mõnistõhe sai, tahtsõ nää minnä kõgõpäält kerikuhe jumalat ruutslaisi võitmisõ iist tennämä.

A ku nää sisse lätsi – midä nää näi? Kerikun hobõsõ seen, peris hobõsõtall. Mõnistõ herr ollgi säändse talli tuu tarbis tennü, et võõrit är pettä. Ku vindläse tundsõ hinnäst petedü ollõv, sai näide süä tulist vihha täüs. Nii es jätä nää «talidsõlõ kerikulõ» tükku tükü pääle. Nää tahtsõ peris kõkkõ mõisat mahapaluta,

a tuuperäst, et mõisa väega illus oll, es lasõ kindral tuud tetä.

Mõnistõ herr esi viidi säitsmes aastagas Vinnemaalõ vangi. Sääll oll täl küländ aigu perrä mõtõlda ja kahitsa.

MÕISAELO

HARGLÕ KIHILKUNNA MÕISA omma inämbüste peri 16. aastagasaast. Siin oll õnnõ neli suurõmbat mõisat: Mõnistõ (*Mentzen*), Taheva (*Taōwola*), Lannamõtsa (*Lannemetz*) ja Koikkülä (*Köckel*). Egä mõisa külge käve viil vähämbä karamõisa. Nii olli Mõnistõ päämõisa all karamõisa Karisöödän, Lepäl, Tiidsal, Tundul ja Hindsikäl.

Päält Põhasõa oll kihlkunna pääle õnnõ 130 tallo. A rahvast tull aoga mano – 1785. aastagal oll jo 162 talokotust, 380 majja, 14 kõrtsi ja tüül 10 mõtsavahti.

Maarahva elo oll mõisa all õks väega rassõ. Om teedä hulga kaibuisi mõisa pääle. Kaivati, et mõisatüült saa väega ilda kodo. Puulpääväne tüü lõppi viil pühapäävä hum-mokus. Mõnistõ herräle tettü tuu iist esiki trahvi, et tä pühapäävä sundnu talomiihi tüüd tegemä. Taheva mõisnik tennü rahva elo võimatus ummi andsakidõ tembotuusi ja pessüga. Kõgõ rassõmbas om peet voorin käumist Riiga, Pärnuhe vai Pihkvahe.

KOST OM PERI MÕNISTÕ VALLA VAPP?

MÕNISTÕ MÕISA OM VÄEGA VANA – teedä jo 1542. aastagast. Mõisa oll kavva Wulfi-herri käen. Ristimäel om viil alalõ Wulffõ vana matusõpaik.

Mõisast olõ-õi piä midägi perrä jäänü. A Mõnistõ mõisa park om Võromaa üts vanõmbit. Pargi sisse jääs väikene järvekene. Kõnõldas, et tuu lasknu mõisaherrä käsilde kaiba. Järvel ollõv mõõka käen hoitva soe kujo. Nimi *Wulf* tähendäski saksa keeli *susi*. Parhillanõ Mõnistõ valla vapp om tett Wulfi perre vapi perrä. Sääll pääl omgi susi, kiä hoit mõõka käen.

TAHEVA MÕISA VAHTSÕNÕ ELO

TÄÄMBÄDSEL AOL OM kihlkunnan häste alalõ õnnõ Taheva mõisa päämaja. Mõisa esi om tan kottal olnu jo 16. aastagasaal, a seo mõisaloss tetti viil 1908. aastagal. Vana park mõisa ümbre lätt aigupite mõtsas üle ja

Mõnistõ mõisa härbän 1912. aastagal.

sääl lövvüs päält 50 puuliigi.

Päält edimäst ilmasõta läts taa mõisa Eesti riigi kätte. Mõisa härbälihe tuudi 1926. aastagal latsõ, kinkal olli kopsu haigõ. Parhilla omma siin ka nuu latsõ, kinkal om henge matmise hädä (*astma*). Latsi tahetas siin inämbüste ilma roholda terves tetä – ku kihä saa tugõvas, lätt näide tervüs kah parõmbas. Peris egä päiv eläse siin latsõ, kinkal immä-essä ei olõki.

KIÄ OM KÕVÕMB — KINDRALIHERR VAI KUKUTÄTÄ?

rahvajutu perrä Lannamõtsa mõisaherräst Wassermannist

Ütskõrd elänu Taheva mõisan kiäki kindral. Tuu tennü hindäle puust suurõtükü. Ku tä suurõtüküga lasknu, sis kutsnu õks inemiisi manu kullõma.

Esi küsünü: «Miä tii arvat? Kiä om kõvõmb – kas ma vai kukutätä?» Ku inemine ütelnü, et kukutätä om õks kõvõmb, sis lasknu tälle 60 huupi latu. Kiä niisama kitnü, et kindraliherr om õks kõvõmb, tuul lasknu minnä. Mõni ütelnü:

«Kukutätä om kül väega kõva. A tii, kindraliherr, olõt õks viil pallu kõvõmb.» Tuu saanu peoga vaskraha viil päälegi.

HARGLÕ KERIK JA KAPÕL

OM TEEDÄ, ET UMA KERIK OLL SIIN JO 1667. aastagal. Edimädse kerigu olli puukerigu. Naid palotõdi ja lahuti Põhasõa aigu mitu kõrda.

Kivikerik, miä suurtiid pite Harglõst Valga poolõ minejäle silmä jääs, sai valmis 1821. aastagal. Kerik om suur – siia mahus istma vähämbält 500 inemist.

Altaripildis om kunstnik Emil Jacobsi maal «*Ristilt mahavõtmine*». Tuu iist anti tegijäle altarimaalõ võistlusõl Londoni liinan Inglüsmaal kullast avvoraha. Ei olõki

Wassermannõ perre kapõl Harglõ kalmuaian.

periselt teedä, kuimuudu sääne kuulsa maal Harglõhe joud. Kerigukell om valõt Gatšina liinan Vinnemaal. Kellä pand paika kellämiis Käärmanni Henu, kuulsa mõtsavelle Alfredi esä. Hõrila omma tettü Saksamaal. Nii om kõgõl siin kerikun uma pikk aolugu. A kerik esi tahassi vahtsõst kõrdategemist.

Harglõ vana kalmuaid jäi kerikust hummogu poolõ. Vahtsõhe kalmuaida, kohe täämbädselgi aol viil matõtas, naati matma 1773. aastagal. Harglõ kalmuaian om alalõ väega vana, 1781. aastagast peri kapõl. Sinnä om matõt

Lannamõtsa mõisaherr Gotthard Wilhelm von Wassermann ja tä pere. Imehtämä piät tuud, et näide vällänägemine olõ-õi mitmõsaa aastagaga kukkivõrra muutunu. Kuulnuist kabõli põrmandu all omma muumia saanu.

KOOLIOPPUS LÄBI AO

HARGLÕ KOOLIN OPATI JO 1688. AASTAGA TALVÕL LATSI. Edimäne kuulmeistre olnu saks-lasõst kõstre. Põhasõa aigu tull timä asõmõlõ talomiis Rein Koikkülästä. Tuu oll opnu vana kõstri man vai esiki Forseliusõ kuulmeistriide koolin Tarto lähkүн.

Päält Põhasõa kaibas keriguoppaja, et latsõ võetas koolist är viil inne, ku nää midägi joudva selges oppi. Mõnõ perre ollõv niivõrra vaesõ, et olõ-õs latsilõ kuuli leibägi üten anda. Ei ollõv näil ka rahha raamatidõ jaos.

HARGLÕ KUUL PÄÄLT PÕHASÕA

18. AASTAGASAA LÕPUST OM KIRJÄ PANT HULGA KAIBUISI. Ku ammõdimehe käve Harglõ kuuli kaeman, es jää nää rahulõ. Oppust anti latsilõ rehetarõn, kon pesseti ka villä. Tarõl es olõ aknit, ahju ja korsnat. Säänest koolitarrõ peeti kõgõ viletsämbäs terve maakunna pääle. Kästi vahtsõnõ hoonõ tetä.

Edimädse küläkooli olli Koikkülä, Kirepi, Kalli ja Kallastõ kuul. Uma kihlkun-nakuul tetti Harglõhe 1829. aastagal. Tuu oll kavva õnnõ poiskõisi kuul, tütärlatsi es võeta sinnä inne

1905. aastakka. Vaba-dussõa-aigu lätsi tapõ-lusõ nii kõvas, et kõik seo kandi kooli panti mõnõs aos kinni.

Mii aol peetäs Harglõn iks kuuli ede-si. Taa kooli korgõt vannust tulõtas miilde mälestüskivi maja iin.

Täämbäne Harglõ kuul.

MÕNISTÕ VALLA KOOLI

ESIKI 1730. AASTAGAL OLL MÕNISTÕN UMA KUUL. Mõnistõ koolin sai peris hädä oppust – katõlõ latsõlõ opati esiki kirotamist. A pallo latsõ opõ esi koton lugõma.

Saru küläkoolin, midä peeti Tammi talo riihetarõn, anti kah kõrralikku oppust. Kuulmeistres oll Tammi Henu, kiä opas latsi kirotama ja lugõma.

19. AASTAGASAA KESKPAIKU olli Mõnistõn Ädeste ja Lutsupalu kuul, Sarun Kallastõ kuul ja Vahtsõ-Roosan Dauškani kuul. Lutsupalu kuul palli maaha ja Kuudsilõ tetti üte klassiga kuul - tuu sai nimes Piitre kuul. Katõ klassiga kuul tetti Liisa tallo ja sinnä naksi käümä ka Ädeste kooli latsõ.

1898. aastagal võtt vallavolikogo plaani Kuudsilõ vahtsõnõ koolimaja tetä. Palgi ostõdi mõisaherrä Wulfi käest. Tuu paknu ehitüses esiki savikivve. A valla ammõdimehe pei tuud ülearvo suurõs kingitüses.

Kõgõpäält tüüt kuul nelä klassiga ja tuud kutsuti Piitre-Liisa koolis. Sinnä käve inneskidse Piitre ja Liisa kooli latsõ. Inneskine Dauškani kuul tuudi 1919. aastagal Vahtsõ-Roosa mõisamajja. Sarun Andrusõl oll kah kuul – sinnä tuudi üle Kallastõ kuul. Kuuli naati kutsma Jaanimäe koolis.

PÄÄLT EESTI VABARIIGI TULOKIT sai kohustusõs kuus klassi koolin kävvü. Mõnistõ val-lan naati arotama, kas naada kuuli mõisamajan pidämä. A volikogo pidi tuu ümbre-ehitämist kallis. Hoobis vanalõ koolimajalõ tetti tõõnõ kõrd pääle. Päält viimäst sõta oll Mõnistõ kuul säitsme klassiga. Perän tulli mano katsas ja sis ütsäs klass.

Aoga omma vähämbä kooli ussõ kinni pandnu. Harglõ kihlkunna maiõ pääl om täämbädsel aol kolm kuuli: Mõnistõ põhikuul Kuudsil, Harglõ põhikuul ja Koikkülä latsiaid-alguul.

VINNE USKU MINEJÄ

KIÄ VINNE ÕIGÕUSKU LÄTS, TOOLÕ LUBATI KERGEMBÄT PÕLVÕ JA MAAD MANO. 1845.–1848. aastagal nakas pääle kõgõ suurõmb vinne usku minek. Vahtsõ õigõusu kerigu tetti Lannamõtsa ja Ritsikäle. Lannamõtsa tekkü vinne usu kogodus 1847. aastagal. Inne ku kerik valmis sai, peeti teenistüst vanan sepikuan ja küünün. Sis and Vinne valitsus kerigu tegemises 16 600 ruublit. Vahtsõnõ ristikujolinõ kerik sai hindäle Peetrusõ ja Paulusõ nime. 1940. aastagal panti taa kerik kinni. Seo ilma aigu om Lannamõtsa kerik kül alalõ, a inämb ei tüütä. Kerigu lähükeiste jääs ka väiku matusõaid.

Arvatas, et vinne usku minekile avit üten Harglõ-Mõnistõ kogodusõ papp Ivan Kolon. Tuu tund seo kandi inemiisi ja mõist näidega häste kõnõlda. Tä oll peri Rāpinä kandist Leevakult ja edimäidsi vinne usu pappõ maarahva siäst.

Mõisaherrä Wulf külh es taha, et tä talomehe tõistõ usku läävä. Tä lubasi, et maa peräst ei piä kiäki umma usku vaihtama.

Minna Mõnniste, Sarre nink Tahivalla perris Herra Eduard von Wulf kirjota, tunnista ja tovota pühhalikult, et minna – kui neile Venne ussu võtjile märatsegi hääd ehk kassu, kas maa või orjusse polest, selle Venne ussu võtmisse eest, pea sama antama, – et minna sis kigele omma Lutterusse ussu rahvale seddasamma ommast heldest käest ilma massuta, ilma tengata kätte anna, nink latse latsile jätta. (Wulffi-herrä kirotusõ perrä).

tovota – toovota (töötan)

teng – väiku raha

EGÄPÄÄVÄNE TALOELO

MÕNISTÕ-KANDI TALOELLO KAE KÜLÄMUUSÕUMIN!

TUUD, KUIS PERIS VANAS-TÕ ELETI JA OLTU, saat nätä külämuusõumin Kuudsil. Siin olõt nigu üte vana talo ussaian. Kimmähe jääs silmä valtaga kaiv kest morro. Ku Kalamehe Mehka rehetarõ lävest kumaruisi sisse läät, sis näet, kuis sääl periselt eleti. Vanan riihen olli kammõr, riihetarõ ja riihealonõ.

Tsirgu Juhani sannan omma lihasuidsutamisõ parrõ. Omma esiki kupusarvõ ja

verekirvõs kupuhaava lüümises. Kuppõ pandminõ käve kuuman sannan, kohe abiots- ja kokko tulli. Arvati, et haiguisi ja häti vasta saa api, ku halv veri vällä laskõ.

Läti piiri lähküst om siiä tuud viläait. Tõõnõ ait om rõivaaidas. Kimmähe pidi Mehkamaa talon olõma uma suvõkoda vai pinu ja sann.

Külämuuseõummi moro pääl.

KÜLÄMUUSÕUMI TEGEMISEST

Mõnistõ külämuusõummi omma kokko tuudu seo kandi vana huunõ, tüüriista, käsitüüasa, pilli ja pallo muud. Noid uma kandi rahva kokko kannõtuud asju om perädü hulga – pia 11 000 tükkü.

Mõnistõ muusõumi mõtõ tull Saru külä mehelt. Tuu mehe nimi oll Alfred Lepp (1900–1984) ja opidu ammõdi poolõst oll tä keriguopõtaja, a ildamb tüüt hoobis rahvamaja juhataja kotussõ pääl. Vana Lepp oll pikk miis ja käve häste rõivin, tiidse kombit, mõist laulda ja tandsi. Ku tä nakas Mõnistõ rahvamaja manu kodoluuuringi tegemä, tuudi jo tõõsõs kuunolõkis kokko 39 vanna asja. Kõiksugumaidsi asju kannõti kokko nivõrra hulga, et rahvamaja ütte kambrõhe es mahu nuu är. Lepä Alfred märke umma raamatuhe üles ka egä asa umakiilse nimetüse. Külämuusõum tetti 1957. aastagal kõigilõ kaemisõs valla.

Täämbä tege külämuusõum koolilatsilõ leevä-, lamba-, hobõsõ-, piimä- ja linapäivi. Sinnä tulõva kokko koolilatsõ, kinkalõ miildüse eläjä vai talotüü.

MÕNÕ HUUNÕ TETTI HARGLÕ KIHLEKUNNAN TÕISTÕ

MÕNISTÕ JA SARU VALLAN ES OLÕ VILÄ- JA RÕIVAIDA ÜTE KATUSÕ ALL. Saru vallan tetti kõrvuisi mitu väikut aita. Muial Võromaal nivõrra väikeisi aitu es olõ.

Säänest tsillockõist aita kutsuti kambrõ. Saru külä Matsi talon olnu kõrvuisi peris viis kammõrd – vanaimä, peremehe ja perepoja kambrõ ja erälde kambrõ tütrikke ni sulatsidõ jaos. Harglõn oll esiki aitu, kon tagakambrõhe päässi läbi iinpuul olnu edeaida.

Taloelon oll egäpääväne asi, et süüki ni inemiisile ku eläjile keedeti suvõl kuan. Harglõn üteldi roovikist üles laot kua (*püstkoda*) kotsilõ viil pinu vai pilukõnõ. Muial Võromaal käve kuan söögitegemine keväjäst ilda sügüseni. A õnnõ Harglõ kihlkunnan om tarvitõt tuud esiki terve aastaga. Ku põllu pääle tüüle minti, jäi pernaanõ vai tütrik kotta süüki kiitmä. Ku küsüti, mille tedä põllu pääl es olõ, kitt tuu vasta: «A mul om täämbä kuapäiv.»

ESIMUUDU TÛÛRIISTA

VANASTÕ OLLI TALON MIHIL UMA KIMMÄ TÛÛ JA NAISIL UMA. Miihi tetä olli põlutüü ja mõtsatüü. Näide tüüriistu om muusõummi kokko korat päält 60.

Om vahtsõmba ao tüüriistu, näütuses harkadõr. Om ka peris vanno nigu kahruagli ja mitmõ ossaharoga puust tett vigõl.

MÕNÕ TÛÛRIISTA OMMA TÕISTSUGUMADSÕ ku muial Võromaal ja Lõuna-Eestin. Vilä külbmise man tarvitõdi siin linatsõst rõivast külbmise põllõ. Katõ käepidimäga vikadi olli tarvitusel ni Mõnistõ-kandin ku tõõsõl puul piiri Lätimaal. Lätläisi viisi naati ka tan kandin nisu ja rüä koristusõ man tarvitama iiruutsi. Iiruuts om lühkü varrõga vikat. Tuuga lõigati iist ja rihakesega tõmmati vili takast kokko.

NAISI TÛÛRIISTA olli
tarviligu kõiksugu käsitüü tegemises. Kõik perre rõiva tetti koton – tuu oll ilmadu suur tüü. Tüüriista, ilma minkalda õigõ pernaanõ läbi es saa, olli vokk, kerilavva, villakraasi, hüülõõgits (vüü kudamisõ tüüriist) ja tellipuu (peepe).

Kiäki Mõnistõ kandi rikas mõrsja jagi uma pulman lakja 18 hamõt, 2 sängüpalajat ja teki,

Naanõ iiruutsiga villä niitmän.

katõ naisi rõiva, 10 paari sukkõ, 30 paari kindit ja üle 60 hüü. Kombõ perrä sai kinda viil pillimehe, sõidupoiss ja peigmehe sõsara ni vele.

MÕNISTÕ JA HARGLÕ PERNAASÕ TEI KA ESIMUUDU SÜÜKE. Tunti kruustlit vai ruustlit – tuud tetti tambituist kanõbisiimnist ja määriti ku paksu putru leevä pääle. Harglõ kandin mõistõti tetä viil kække. Arvatas, et naa söögi jovvi siiä naabriidõ lätläisi mant.

KUIS TALSIPÜHIS VALMISTÕDI

Kokõ Minna jutus

Mõnistõ kandi keelen

Riiheahukõsõn küdsi leibä ja karaskit. Mõnikõrd, kae, ku halva jauhõ olli, is saa kui ussõ võtta. Lagusi tükes. Tuhkhauvan tuha sisen haudi ubinakõisi õdagus. Mõnikõrd tei kortinakõsõn hāmetüst ka ahu suu pääl ubinakõisi manu. Sügü selt sei enāmbüsi alasi ruustlit ja kanebijauhõ. Hää, ku jousõ vaarat ka manu hoita. Ku sai tuu tsiakõnõ tapõtus, sis oll talvõl õks lihapala ka võtta.

Huju, talsipühi puulpäävä hommugu tulli jo ilmvarha üles. Egas kellä is olõ. Ku üte uinausõkõsõ ärä magasi, sis kargsi üles. Enne valgõt olli jo vorstikõsõ valõdu ja keeidü.

Ku oll jauhõ, sis küdsi päivält vatska kah. Õdagult rutsi aigsast valgõga jo kõik ärä tallita. Kobisti asõmakõsõ ärä. Pāhidsekotikõsõ pääle hiidi puhta palajakõsõ. Tsiuksi viiga põmadukõsõ ja pühksi vihakõsõga ilustõ kõik puhtas. Tõmbsi ubinakorvikõsõ sängü alt vällä ja pühksi takast ka ilustõ puhtas. Touksi korvikõsõ jälle tagasi. Noh, sis ollgi kõik joonõn.

Naksi rutatõn rõivilõ tegemä. Lätsi muidõ poolõ. Muidõ Katri ka tull, sis lätsi Tammi poolõ pallusõlõ. Esäl käsi vorstikõsõ ahju panda. Ku nuu olli nii parhadõ kütsü, võti vällä. Latsõ olli jo magama lānnü. Ai nuu ka üles. Kuis sis pūhipuulpäävä õdagu latsõki söömāldä jātāt ja viil vorstõ!

Lamsi magama. Edimādse pühä hommugu jälle ilmvarha üles. Tallidi enne valgõt elājekese ärä ja sei. Jo Jaaniga mõlõmba jala sālgä – Harglõ kerigudõ saa uma 12 versta. Noh põrhõlla omma inemise nii laisa. Muud is tennü ku maanu!

*huju – oh!
ussõ – vällä
ubinakõsõ – kardohka
vaara – kohopiim
keeidü – keedetü
talsipühi – joulu
pāhidsekotikõnõ – padi
rõivilõ tegemä – rõivilõ pandma*

PALGIPARVÕ MUSTAJÕÕ JA KOIVA PÄÄL

kodo-uurja Bruno Hanimäe perrä

Edimädse palgiparvõ läävä Riiga

Kunas kõgõ edimädse palgiparvõ Mustajõkõ ja Koivat pite Riia poolõ lätsi, ei olõ teedä. Parvõtaminõ sai õigõ huu sisse päält 1905. aastaga tapõluisi. Mõnõ mõisaherrä olli hirmul uma maa ärvõtmisõ peräst ja naksi sis hoolõga mõtsa müümä.

Nii parvõtõdi 1907.–1914. aastagal egä aastaga pia 200 palgiparvõ Riia liina. Saru, Mõnistõ, Vahtsõ-Roosa ja Vana-Roosa mehe käve egä keväjä palkõ parvõ-taman.

Parvõ tegemine

Parvi naati tegemä päält iä minekit. Üten artellin oll 10–12 miist ja egä parvõ pääle sai kats miist. Üts vanõmb ja targõmb miis valiti vanõmbas. Timä kohus oll palkõ vasta võt-ta, tüüd juhti ja palka massa. Palgi olli talvõl riitiiga jõõ viirde valmis veetü.

Palkõ vidi mõtsast vällä uma kandi talomehe. Esiki pühäpäävä es puhada. Vesi võidsõ kipõstõ ala minnä. Parv ei olõssi sis inämb ütestki ahtast kotussõst läbi pääsnü.

Määne parv

vällä näkk?

Egä parv käve kokko 6–8 pleenitsäst. Pleenidsä vai parvõ palgi olli kokko kõüdedü kuusõvitsust pegunidõga. Nuu olli vitsust kõüdüse. Parvõ iin ja takan olli möla. Noidõga hoiõti är parvõ jõõperve kinni juuskminõ. Kõgõ viimädse pleenidsä pääle tetti väiku majakõnõ. Sääl maati ja hoiõti söögikraami. Süvvä võeti üten mitmõs nädälis – suidsulihha, võidu, kartult, leibä, suurmit, tiid ja tsukõrd.

Parvõmiihi elost

Ku parvõ olli valmis, päst-edi nuu varra hommogu valla. Pikk rivi parvi nakas Riia poolõ vinümä. Iin sõit

parvõvanõmb uma abimehega. Timä parvõ majakõsõ katusõ pääl oll valgõ lipp. Mõnistõst saa jõkõ piten Riiga uma 30 verstä vai kilomiitret. Tuu maa sõidõti maaha 10–12 pääväga. Volmarin (*Valmiera*) peeti kinni, kaeti parvõ üle ja võeti süüki manu.

Kõgõ hullõmb oll tuu, ku parv lasti viialodsõ salakivi vasta. Katskiminekist sis es päse. Palgi joosi Koiva jõkõ pite alla. Kiä tii pääl palgi löüdse, sai ruubli rahha. Ku palgi kaotit, pidit masma egä palgi päält kats ruublit.

Sõidõti varra valgõst ilda üüni. Parvõmiihi elon oll rõõmu ku ka murõt. Egä keväjä läts mõni parv katski, ka parvõpoissõ uppumiisi tull ette. Egän artellin oll ka pillimiis. Õdagidõ tetti jõõ viirde tuli üles. Vanõmba mehe tei süvvä, noorõmba lei läti tütarlatsiga tandsu. Nii 12–15 parvõga jouti Riiga. Riias läts osa palkõ edesi Inglüsmaalõ, Taani ja Hollandihe. A pääle Edimäst ilmasõta es lää seost kandist inämb üttegi parvõ Riia liina.

VABADUSSÕA TAPÕLUSÕ HARGLÕN

Soomusrongi

1919. aastaga Vabadussõda putut seod kanti kõvva. Raudtiid pite liiku Valgast Gulbeneni soomusrongi ja raudtiijaamu man peeti mitu tapõlust. Soomusrongi olli Vabadussõan vainlasi vasta tõsinõ joud. Naidõ abiga sai väerõnnast läbi pressi ja huuga pääle minnä.

1919. aastaga talvõl olli tapõlusõ joudnu jo Taheva raudtiijaama. Mii miihil oll vaia iistpuult hindä kätte saia ka Konnuvere Raudsild. Luurõ sai teedä, et sild om mineerit ja tuud valv 15 mehega vainlasi rühm.

20 skauti lätsi käskü täütmä. Näide juhisi oll leitnant Herbert Pinka. Hummogu varra hiiliti vainlasõ mano ja lasti vahimehe maaha. Kuulipilja panti tüühü ja skaudi esi joosi kah silla pääle. Vainlasõ sai kõik surma. Süütenüür lõigati läbi ja 50 killo lõhkõainõt võeti är. Nii sai soomusrongi edesi Lätimaa poolõ minnä ja mõnõ päävä peräst oltigi Aluksnen.

Perän Vabadussõta läts osa Harglõ kihlkunnast Valga maakunna ala. Saru, Mõnistõ ja Vahtõ-Roosa valla jäi edesi Võro maakunda. Kimmäs piir tetti ka Lätimaaga.

Soomusrong inne tapõlustõ minekit – Mõnistõn Mustaõõ silla man.

SEO KANDI KUULSA SÕAMEHE VABADUSSÕAN

MITMÕ HARGLÕ KIHULKUNNA MEHE sai Vabadussõan avvomärke. Kuulsamba näist omma August Sarapuu ja Johannes Saar.

Mõnistõst peri August Sarapuu (1891–?) oll olnu Edimädsen ilmasõan. Ku Vabadussõda nakas, kuts tä kokko Harglõ ja Karula miihi maakaitsõväe. Tä mehe pei tapõluisi Koiva-Mustajõõ joonõl, Riia-Pihkva kivitii pääl ja Porhovi man. Ildamba sai August Sarapuu esiki kaptõni avvokraadi ja tälle anti Vabadusrist. A päält tuud, ku tä 1945. aastagal kinni võeti, kattõ tä Vinnemaalõ, nii et üttegi tiidüst ei olõ.

Johannes Saar (1895–1919) oll peri Taheva vallast. Vabadussõan sai alambleitnant Saar 11. kompanii ülembäs. Timä väeosa tekk läbi kõik suurõmba tapõlusõ. A Lätimaal tä tapõti ja om matõt Harglõ matusõaida. Et timä mälestüst avvosta, anti tälle kats Vabadusristi.

VÄIKU MEIDA

VÄEGA SUUR TAPÕLUS OLL VABADUSÕA AIGU Mõnistõ mõisa peräst. Mõnistõ vald saigi Võromaal vast kõgõ rohkõmb kannahta. Mitmõ inemise tapõti är.

Saru külä latsil kästi ahu takan olla, selle et Mõnistõ puul lasti püssä. A ega latsõ sääl häste es püsü. Mäe-Matsi talon oll koorõkauss lavva pääl. Latsõ käve mitu kõrda aho takast lavva man kuurt limpsmän. Ku väiku Konnu Meida läts koorõkausi manu, tull läbi aknõ kuul. Vaivalts säidse talvõ vana Meida sai surma.

PAIGAPÄÄLINE TÜÜSTÜS EDIMÄDSE VABARIIGI AOL

EESTI VABARIIGI AIGU OLL 1920. aastil Harglõ kihlkunnan hulga väikeisi tüüstüisi. Umakandi inemise sai sääl tüüd. Savikivivabrik, villatüüstüs ja jahuveski olli Lannamõtsan ja Tiidsal. Sae- ja jahuveski olli ka Hiiremäel ja Vahtsõn-Roosan. Umaette jahuveski tüüti viil Lannamõtsan, Sarun ja Mõnistõn.

Kõgõ tähtsämbä tüüstüse olli Alaveski villatüüstüs Koikkülän, Saru lavvavabrik ja Harglõn lavvavabrik Seisler ja Ko. Viil tüüt Tiidsa veski.

Vahtsõ-Roosa jahu- ja saeveski

kodo-uurja Friedrich Haidaku perrä

KUNA VESKI VAHTSÕ-RUUSA TETTI, ei olõ esiki täpsähe teedä. A 1798. aastagal om siin veski jo kimmähe olnu.

Mii aoni püsünü veskihuunõ oll lasknu tetä Wulfi-herrä. 1935. aastagal ost veski är Efim Ellervee. Tuu oll asatundja miis ja tekk veski hääs pallo. Viimätsel Vinne aol anti veski Võromaa tüüstüskombinaadilõ. Ildamba sai tuu Mõnistõ sovhoosilõ.

Vahtsõ-Roosa veski oll ehitet kimmä plaani perrä. Päält veskitarõ oll veskin viil

eelektrigeneraatri tarõ
ja turbiinihoonõ.
Vahtsõ-Roosa veskin
sai tetä püülit, suurmit
ja mannat. Saekaad-
ri ja seimri olli esiki
tsaariaost peri. Sääl sai
laudu servädä ja hõö-
litsä, katusõlastõ ja
aialippe tetä.

Vahtsõ-Roosa veski 1920. aastagal.

EDIMÄNE

LAADALKÄÜK

kirämehe

Jaan Lattiku perrä

*Vasta õdagut naksimi
laadalõ minemä. Lehm
köüdeti vankri taadõ.
Esä istõ vankri rattilõ
ja ai hobõst. Ma käve
jala kõrval ja ähvärdi
vitsaga laadalõ aetavat
eläjät. Minegi tsihis oll
Mõnistõ mõisa Harglõ
kihlkunnan. Tuu om*

Vahtsõ-Roosa veski ja veskitamm.

*Karula naabrikihlkund vasta Läti piiri. Tuu tii veeren om õnnõ kolmõ-nelä kotusõ
pääl lakõt maad, kon talo jääse tii lähkühe. Inämbüisi om õnnõ paks mõts. Olõ
eloaol küländ käünü ja sõitnu pümmet tiid pite ka sis, ku kuu ja tähe ei paistu. A tuu
edimäne käük laadalõ tundu mullõ siski niivõrra kottpümme, et võta vai jätä, kas es
olõki tä kõigist tõisist kõgõ pümmemb.*

*Mu jaos oll Mõnistõ laat seeni nägemäldä asi. Pää joonist kõik aig vahtsit pilte,
miä tuu laat õigõhe om. Vesikrõngli, viiekopkalidsõ vorsti ja mõdu maik oll kõik aig
suun. Ma lubasi vanõmbalõ karapoisilõ «kaia, kuis tuu käänepääga ja katõ teräga
väidsega piässi olõma, ku lehm är müvväs ja esä saa rahha».*

*Mii es olõki laadaplatsil kõgõ edimädse. Sääl liiku jo rahvast ja oll eläjät. Ma-
gamalda üü kisk vankrihe küütsä ja kerrä. Jäi magama ja magari vast õigõ kavva. Ku
üles heräsi, oll päiv üllen. Laat uma rüükmise ja larmiga jo käve.*

*Peris mii vankri lähkün istõ sant maan, mänge viiolit ja laul esi üten. Tälle anti saia
ja vast ka rahha. Esä üteli mullõ niipallo, et lehmäkene tulõ kodo tagasi viiä. Hinna olli
väega madala. Eläjät oll väega hulga kokko tuud.*

Näi edimäst kõrda mustlaisi hobõsit paristaman. Piidsa otsan oll näil ravvatükk,

minka sis pesseti
hobõst kõtu alt.

Lõuna paiku läts
laadalarm viil kõvõm-
bas. Üten paigan tapõl-
di. Kõnõldi, et Mari-
burgi lätläse ollõv
nakanu mii rahvaga
tüllü kiskma. Üts puron
miis nõssi vankrin pistü
ja nakas kõva helüga
rüükmä: «Laadarah-
vas, ärä tänitägu! Ma
hõika umma naist, mul
naanõ är kaonu.»

Oll jo keskmäne õdaguspuul, ku esä pand hobõsõ vehmride vaihõlõ. Meil nakas
sõit kodo poolõ. «Vast saa Siksälä laadan müvvä,» üteli esä, «vai tulõ Valka viiä.»

Mul oll esäst kaho. Ma es julgu ka timält õigõhe midägi küssü. Lätsi õnnõ esä
manu ja käve tääga kõrvuusi. Esi mõtli, et täl om sis vast keremb olla, ku ma kah astu
timäga üten. Koton nää tulõva vasta. Kaesõ, et mii käsi ei olõ häste käünü. Kõigil om sis
murrõn näo iin ja tõõnõ poiss ei julgugi küssü, kas väidse tõit.

Esä sai nigu arvo, mille ma tääga kõrvuusi käü. Pand mullõ käe kaala ümbre, a
midägi es kõnõlõ. Vaihtõpääil käve jalga vasta puu juurt. Sis ollgi parõmb, et nii ligi
kävemi.

Niipallo sai ma jo sis arvo, et Mõnistõ ja Saru rahva kiil oll tõistsugumanõ ku
meil. Ku ma koton Mõnistõ keeli proovõ kõnõlda, naari tõõsõ minnu ja ütli:
«Poiskõni käve Mõnistõ laadun ja tsurk uma keele är. Nu taht olla Mehka mis Mehka.
Ku naasõ võtt, sis om naasõ nimi Hipp.»

VALGA—PLAVINA RAUDTII

Valdo Prausti perrä

19. AASTAGASAA LÕPUS TEKKÜ PÕLLUPIDÄMISE JA KÄSITÜÜ KÕRVALÕ TÕÜSTÜS. Vaia oll kav-
võmbast vahtsõt kraami tuvva ja paigapääl tettü asju är vitä. A tuuaigsõ suurtii olli
halva ja tuuperäst tettigi raudtii.

Edimäne raudtii tetti 1869. aastagal Talliinast Peterburgi. Valgast läts läbi Riia-
Pihkva raudtii. A sääntse raudtii olli lako rüüpmidega ja väega kalli ehitä. Nii naati ka
odavampi – ahtarüüpmeliidsi – raudteid tegemä. Noid pite sai suuri teie pääle kraami
vällä vitä.

1902. aastagal saigi valmis Valga-Plavina raudtii. Vahtsõl raudtiil oll pikkust 97
verstä (211 km). Tuu väiku raudtii abiga sai kokko kats suurt lajarüüpmelist raudtiid
Eesti- ja Lätimaal. Eesti poolõ pääl läts raudtii läbi Koikkülä, Lannamõtsa, Taheva ja
Tiidsa.

Ku nakas Edimäne ilmasõda ja sakslasõ vindläisi hirmun är pagõsi, jäi raudtii

peremeheldä. Eesti vabariigi aigu oll taa raudtii jäl tarvitusõl. Tõõsõ ilmasõa aigu las-ti raudtii purus. Parandaminõ võtt tükk aigu. A viil 1950. aastagil sai tuud müüdä Valgast Mõnistõhe ja perän esi-ki Gulbenehe sõita.

Palkõ laatmine Taheva raudtiijaaman.

VIIMÄTSEL VINNE AOL
TULL JÄLKI TUU HÄDÄ,
et ahtarüüpmelidse

raudtii pääl es saa rasõhit sõamassinit vitä. Nii panti raudtii 1970. aastagal kinni. Vanast raudtiist omma alalõ viil jaamahuunõ ja tiitamm, midä kutsutas õks viil raudtiis. Täämbädse aoni om käügin ja alalõ hoiõt viil seo raudtii Aluksne–Gulbene jago. Tuud käävä seo ilma aigu turisti häämeelega kaeman.

Pühapäävä õdaguspoolõs panti sahvtipurgi, muna ja lihatükükene kotti ja virka Mõnistõ raudtiijaama. Väikese rongiga Valka ja säält suurõmbaga edesi Tartulõ vai Tallinalõ. Taa rong oll üte kandi nuuri kokkusaamisõ paik.

Sõit oll pikk ja aiglanõ. Sõbranna joudsõ süämeasa umavaihlõ är arota. Tartu tudõnginäio visksi silmä Talina tudõngiherrile ja vastapite. Ku elu aig-aolt viil kokku juhatas, tulõ miilde mõni puultutva nägo väiku rongi päält.

Rongi joht inämb ei olõ. A liivadsõ tsihi omma mõtsan alalõ. Omma kotusõnime Raudtii ja Raudsild. Mu põlvkunna meelen om tuul rongil tähtsä kotus, ku minkalgi kodotsõl ja armsal (Tea Avaramaa perrä 1960. aastidõ rongisõidust).

MÕTSAVELLE TALO

PÄÄLT VIIMÄST SÕTA OLL KA SIIN KANDIN miihi, kiä es anna vahtsõlõ võimulõ hinnäst kätte ja lätsi mõtsa. Nii elli nää mõtsu seen viil aastakkõ päält sõa lõppu.

Täämbädse Mõtsavele talo peremehe Mõttusõ Meelise esä Harri oll kah mõtsa-veli. Esä mälestüses om Meelis mõistnu vana mõtsavele-elo Vahtsõ-Roosa kandin jälki ello herätä. Kõgõpäält pand ärimiis Meelis umalõ poodilõ nimes «Metsavenna pood». Viis aastakka ildamba tõi tä koolimaja tarõ päält vällä uma esä mõtsavele- aost peri püssä.

1998. aastagal sai kõik Vahtsõ-Roosa majapidamise vabariigi aastagapääväs timä iistvõtmisõl riigilipu. Vabariigi aastapääväl oll lippõ pühitsemine. Sis näüdati tuud püssä edimäst kõrda ka külärahvalõ.

Aastaga peräst suvõl tetti talo mõtsan punkri kaibmisõ võistlus. Mõnõ ao peräst sai valmis üteessä punkrit. Punkrin võit, ku mõtsavele ello tahat ette kujota, esiki üüd olla. Mõtsavelle talon om peet ka mõtsavelle päivi.

Näütemängon kullõldas üle kinnivõet mõtsavelle.

Kiä taht, saa kaia
naabritalon aida pääl
käkmisspaika ja mõtsan
maa-alotsit punkriid.
Ku miildüs, saa süvvä
mõtsavelle süüki. Mõt-
savele talo kuulutõdi
2000. aastagal Eesti
kõgõ parõmbas
turismitalos. Mitmõ
vällämaa võõra
tunnistasõ, et siin
omma nää edimäst
kõrda nakanu mii rahva
minevikust periselt
arvo saama.

TEEDÄ INEMISE HARGLÕ KIHCLKUNNAST

RAHVATOHTRI SURI JA MIDÄ RAHVAS NÄIST KÕNÕL

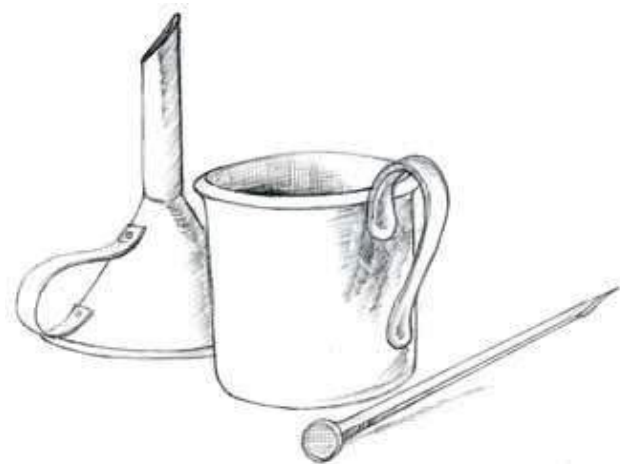

Suri havvaplots.

HARGLÕ KIHCLKUNNAST Taheva, Lannamõtsa ja Koikkülä kandist omma peri Lõuna-Eesti kuulsamba rahvatohtri Taitsi. Rahvas kuts näid rohkõmb Suri nimega ja mii aol teedäs viil juttõ Suri man käümisest.

LIIS TAITTS (1800–1870) oll Vana Suri imä ja Noorõ Suri vanaimä. Liis olnu suur ja paks naistõrahvas, kedä kutsuti Vana Sao. Kirota tä es mõista. Vanan iän jäänü naanõ pümmes. A Liis oll hää külätark. Timä manu tulnu inemise kurast silmäst saanu häti vasta api saama. Liis ravinu pühäkiräga ja mõistnu ka tulõkaho kistutamise sõnnu. Täl oll uma nõiaraamat.

*Ku abi tarvitaja timä manu tulnu, naka-
nu pümme salmi lugõma. Kink jaos timäl salm suuhvõ tulnu, tuu saanu api. A kink
jaos salmi ette es olõ tulnu, toolõ ütelnü pümme: «Mine ärä! Mine ruttu ärä! Mul ei
olõ su jaos medägi!»*

Suri arstiriista.

Vana Suri oll väega kuulsa nii Lõuna-Eestin ku Lätimaal. Rahvas kõnõl, et täl om säitsme Moosõsõ raamat. Haigit võtnu tä vasta erälde tarõn.

Minno kutsuti uutmisõ ja arstmisõ tarrõ, miä oll piä puul tervest majast. Aknõ alh saisõ laud, konh pääl tohtiriista. Plekist emaileerit kruus, trihtõr ja 5–6-tollilinõ raudnakl. Saina veeren säng põhukotiga. Vast haigõ pikäle pandmisõs. Tarõn oll viis-kuus tuuli uutjõidõ jaos. Põrmand oll liivaga üle riputõt.

Haigõ pidi Surilõ kotost midägi üten võtma – kas vett, viina, tsukõrd, mett, suula vai jahhu. Sis oll Suri võtnu raudnagla, segänü tuuga vett vai viina ja kõnõlnu, kost inemisele hädä tull. Naglaga võidsõ Suri piirada vai mõota ka haigõt kotust. Sinitsest paprõst tennü Suri mähüssit roosi vasta. Mõnikõrd avitanu õnnõ haigõ kotusõ pääle puhksamisõst vai käega silestämisesest.

Ravivett vai -viina tull võtta inne päävä nõsõngut vai pääle päävä minekit. Suri massu es küsü. Haigõ tõi esi, midä sai.

Papal olnu suur hambahalu. Panti sõs hobõnõ ette ja minti Suri mano. Suri: «Tuu no mõni hädä. Hambakõsõl kruus, lasõ suu vallalõ.» Suri puhanu suuhtõ ja ütelnü: «Pitsidä suu kinni!» Ku suu kinni pitsit, lätski hambahalu ärä.

ANTON (ANTS) TAITS VAI NUUR SURI (1902–1956) oll Kusta poig. Rahvaga sai tä ki-näste läbi, täl oll näütlejä andi ja tä mäng pilli. Pidi mehitsit ja tekk immetohtri tüüd kah. Kolhoosi-aigu oll tä tallimiis. Anton oll esä ja vanaimä muudu tohtri – avit ju-malasõna, uma jovvu ja pututusõga.

KUSTA TAITS VAI VANA SURI (1842–1921) olnu kesk-mäst kasvu sõbralik miis. Arvatas, et tä es mõista kah kirota. Api andma nakas pääle imä kuulmist. Suri avit inemiisi, eläjit ja täl oll selgehenägijä võim. Kõgõ inämb sai Vana Suri mant api kurast silmäst saanu hāti vasta, a viil hussi salvamisõ ja roosihaigusõ vasta. Esiki suurõst hiitü-misest tulnu hädä man lõüd tä api.

Kokõ Minna imä roosi tohtõrdamisõ sõna:

HER E H
SE L E S
TEN E T
LE SEL
SE LA
KÜRIE
ELEISON

HARGLÕ LAULUIMÄ LIIS PELTSE

MÖNISTÕ, SARU JA VAHTSÕ-ROOSA KANT omma aast aigu olnu üle Eesti kuulsa laulumaa. Seo kandi laulõ viie omma hoobis tõistõ ku muial Võromaal.

Hää laulja olli sakõstõ vaesõmba rahva hulgast. Nää kai ilma ja inemiisi tõistõ ku muu rahvas. Ku külärahvas näist arvo es saa, sis lõvvi api ja trüüsti luudusõ käest.

Sääne inemine oll ka kuulsa Harglõ lauluimä Liis Peltser (1857-?). Inämbüisi kutsuti tedä lihtsält Liisken. Tä jäi varra vaesõslatsõs. Laulu «Väiku olli, es ma näe, kui mul kuuli uma imä» oll täl vanalt kah rassõ laulda. Silmävesi nakas juuskma.

Noorõn iän olnu Liisken illos, uhkõ ja väega hää lauluhelüga. Poisi juusknu täl karan per-

rä. A Liisken esi ütelnü: «Ma näid es taha – ruskidõga pessi.»

Mitu kõrda jäi lauluimä kõgõst umast varast ilma. Uma veitü vara kaotanu, lännü Liisken Harglõ oja viirde ja pallõlnu: «Oi Harglõ, vii merelegi sõnna mu hädäst! Meri om suur ja väkev. Kül tä appi tulõ.» Hiidänü sis koton magama. Üüse kuuldunu tälle kõrra-

ga nigu mere kohhin kõrva. «Hummokus oll süä nii kerge. Seie mõtsan marju, jõiõ vett Harglõst pääle. Veie pernaasõlõ kah marju ja elli jälleki. Ega ma kellegi manu kaibama is lää,» kõnõl Liisken.

KU RAHVAVIISE KORJAJA HERBERT TAMPERE 1935. aastagal Liis Peltseri laulõ kirjõ pandma nakas, oll kuulsa laulja jo 78-aastaganõ. Sis olli vana laulu häämise viimädse veere pääl. A Liisken oll rõõmsamba meelega ku mõni nuur tütrik. Laulõ mõist tä kümnnide kaupa.

LAULUIMÄ LIISKENI LAUL KURAST KODOST

*Neiukõnõ, noorõkõnõ,
panõ tii miilde,
rao üles raamatudõ!
Kui saa kuri kodupaik,
ikulinõ elumaja, joosõ
kuu joosõhõn vala
kodu vanikun
hiidä põllõ põrmandullõ
tanu hiidä tarõ ette joosõ
kodu suvist tiid tandsi
kodu talvist tiid*

kuu – kodo

SARU KÜLÄ KUULSA MEHE

SARU KÜLLÄ (*Sarrego*) om edimäst kõrda nimmat jo 1386. aastagal. Saru om vanaaoline ridakülä. Taad peetäs Eesti kõgõ pikembäs küläs. Küläl om mitu jako: Andrusõ, Alska, Konnuvere ja Saru lavvavabrik. Saru küläst om peri mitu kuulsat miist: matõmaatigatiidläne Jaan Sarv, kirämiis Raimond Kolk ja Sarun eläs mõtsaveli Alfred Käärmann. Naisist võissi olla kõgõ tunnõtumb Inda Kõiva, valsitaktin laulu «Mu latsõpõlvõ Võrumaa» luuja.

TIIDÜSMIIS JAAN SARV

LEEGUSTÕ TALOST OM PERI MATÕMAATIGATHIDLÄNE JAAN SARV (1877–1954). Timä kirotoõ omma mitmõ opiraamadu, näütüses «*Geomeetria alused*». Tõist niivõrra kuulsat tiidüsmiist siist kandist peri ei olõki!

KIRÄNIK RAIMOND KOLK

RAIMOND KOLK (1924–1992) oll ummi vanõmbidõ edimäne lats. Tä sündü Saru vallamajan, imä-esä olli täl koolioppaja. Algkoolin käve Sarun, sis läts kuuli Valka

ja perän Tarto ülikuuli. Ku tä kotost minemä läts, manits tedä esä: «Poig, är sa väega pallu rahha valgõ paprõ pääle kulutagu!» Viimädse sõa aigu pagõsi Kolk saksa sõaväe iist Suumõ ja säält edesi Roodsimaalõ, kon elli pikkä aigu ja kohe ka kuuli.

Luulõtuisi tegemä nakas tä jo kooliaol. Kolk kirot juttõ ja luulõtuisi nii võro ku eesti keeli ka võõral maal. Võro keeli Võromaast ja mälestüisist, eesti keeli pagulasõ elost. Luulõkogo «Ütsik täht» om võro keelen. Välämaalgi om täl kõik nigu värskihe meelen: kodo, kerik, laat, matusõ, küläelo rõõmu ja murrõ. Kodokant pidi tedä kah meelen: timä kodomaja saina pääle panti 2003. aastagal mälestüs-

tahvli.

Inneskine Saru vallamaja.

Midä Kolga Raimond uma kodokandi ja inemiisi kotsilõ kirot? Mustajõõ Saru puult küle pääl juusk ridakülä nigu Niilus orun. Luudus esi om Saru Alakülä saamisõlõ üten avitanu. Tallõ huunõ omma jõõ lähkүн ja tii veeren nii ütstõõsõ ligi, et ussaia piaaigu segi läävä. Jõõkaldõ haina-

maast pääle läävä ahta põlluveerekese kilomiitre pikkudsõlt nika ku mõtsani. Õks niisamatõ ütstõõsõga kõrvuusi ja segi. Kinkal olõssi tahtmist umma talosüänd sinnä taadõpoolõ tetä! Savidsõ maa sisse ei saa jo kaivugi uurista!

Siin omma elänü egäpäävädse inemise, kiä ei tahaki olla suurõ ja tähtsä. Mehkamaa om väikeisi tallõ ja popsiküllü kant. Suurusta olõ-õs põhjust. Laisa ello ellä es lasõ seo veere põllumaa.

Ütsik täht

Raimond Kolk

Ütsik täht ku esnü ütõ
pilvemõtsan vilgatas.
Nigu lats, kis vallatudõ
nuka takast kilgatas.

Mina olõ sinnu kaenu
hämäriku taiva all.
Kurjast ilmast ärä paenu,
kos ma esi esjä tall.

MÕTSAVELI ALFRED KÄÄRMAN

SARU KÜLÄN PALUBI TALON eläs mõtsaveli Alfred Käärman (sündünü 1922. a.). Harglöst Kellä-Henu tarōst peri miis oll noorōlt kaitsōliitlanō ja tekk Narva all üten viimädse sõa tapōlusō. Ku vōōras vōim Eestimaalō tull, pidi tä mõtsa minemä. A üte haardmisō aigu sai tä kuuliga külge. Kiäki läti tohtri lõigas täl päält tuud üte käe maaha. Käärmani Alfredi jutu perrä passō häätüspataljooni mehe tedä esiki imä matjidsil ja perän üüse imä havva lähkün Harglō matusōaian.

Alfred Käärman pidi viil hulga aastiid mõtsavele ello elämä. Ku kinni vōeti, mõis-tōti tälle 25 aastakka vanglakaristust. Tä oll Vinnemaal 15 aastakka vangin ja viil 1981. aastagal anti tälle Eestin elämise luba. Tä om kirotanu mitu raamatut Võromaa mõtsavelli elost. Timä häd nōvvo om vaia lännü ka Mõtsavelle talon punkri tegemise man.

KUIMUUDU MÕTSAN ELLO JÄIÄ?

Alfred Käärmani «Mõtsavele käsiraamatu» perrä

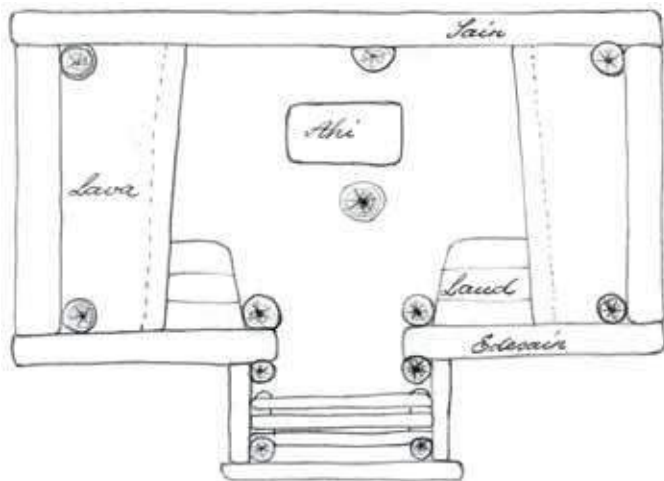
Mõtsaveli piät joudma pikkä aigu ütsindä ellä. Mõtsaveles saat sis, ku valitsōt umma kiilt ja tahtmiisi. Ei tohe pruuki esiki umma õigōt nimme. Ei tohe uma perrega läbi kävvü.

Mõtsavele hää sõbōr sälläkott piät olōma kõgō valmis ja püss lähkün käeperi. Punkri kotus ja pagōmisō tii olku häste är kākidü. Punkri lähkün piät olōma vett ja kütmisses puid. Valvō punkri man olku kimmäs.

Suvōl tulō kõgō punkri manu puhmō ümbre kats tsōōri peenükeist samblōkarva niiti vitä. Alomanō tsōōr olku põlvō ja ülemäne inemise rōnna korgu. Punkridō

tagasi tullōn kaes mõtsaveli egä kõrd üle, kas niidi omma terve.

Kōgō parōmb talvōpunkri saa liivadsōmaa sisse. Punkri olku nii korgō, et rühmä kõgō pikemb miis saa pistü saista. Tagomadsō saina puult piät lagi olōma korōmb. Sis juusk vihma aigu vesi är. Lae sisse vōi tsillokōsō aknō tetä. Pääle punkri tegemist ei tohe kostki

värskit liiva paistu. Kavvõmbast tuvvas liiva pääle kuivi lehti vai nõglapurru.

Punkri seen lava pääl saa maada ja istu. Lae ala saina külge tetäs riuli ja nukka ahukõnõ. Ahu plekk-korsna lätt läbi laemulgu vällä. Kütmise man piät kõgõ ette kaema – kuus pragisõs ja kõiv and tossu. Tossu ei aja kuiunu lepp, ku hähnä omma täl koorõ maaha tsaganu.

Uma kandi kaart piät olõma pään. Õigõt suunda hoidas päävä vai kompassi per-rä. Üle tii vai mõtsatsihi mindäs kipõstõ ilma jälgi jätmäldä. Tiiootsa, miä mõtsast suurõ tii pääle vii, ei tohe tarvita – tuu või vainlasi valvõ all olla.

Pääväminegi aigu tulõ mõtsa veerest kaia, miä lakõ päält paistus. Ku pümmes lätt, sis saa üle lakõ maa minnä.

KIRÄMEHE JAAK SARAPUU JA REIN PÖDER

KIRÄMIIS REIN PÖDER (1943) om Mõnistõ valla miis. Tä käve Krabi ja Saru koolin, perän tuud Varstu keskkoolin ja Tarto ülikoolin. Ildamba vei elotii tedä kodopaigast pääliina. Sääl tüütäs tä raamadukirästüsen.

Tä om kirotanu mitmit raamatit. Mõni kõnõlõs Mõnistõ kandi inemiisi elost, umast perrest ja suguvõsast («*Hilised astrid*», «*Jahedad varjud*»). Tä raamatin om pallo mõtlust ja tundõlikkõ kotussit. Kirotas ka latsilõ ja noorilõ («*Kingitus*»).

JAAK SARAPUU (1939) om peri Tahevalt. Tä käve Lepä ja Koikküla koolin, sis Valga keskkoolin ja Tarto ülikoolin. Peränpoolõ om tä olnu mitmõn ammõtin – nii kuul-meistre, näütlejä ku kirämiis. Et herätä koolilatsi huvvi uma aoluu vasta, kirot tä mõnõ latsiraamadu kiviao elost: «*Salakivi*», «*Soovaimude laukast*», «*Uru kumma-lised seiklused Eestis*». Mõnõ timä jutu kõnõlõsõ kolhoosiao küläelost.

ENGERAHU

Jaak Sarapuu - raamatust «Kollendavate väljade vahel – külajutte»

Kõnni mu jälgi müüdä, poja. Ainamaa om varahommuku likõ. Mul kirsa jalan, mullõ ei tii midägi.

Jah, vanastõ oll siin puhas mättäsuu, õõtsõ mis irmus. Emält sai ma alati tõrõldõ: «Kos sa, paharet, jälle olõt püherdünü! Kaalani porigõ.»

Roni, poja, paati, ma tõuka vungi sisse. Niimuudu! Kül ta perivett esi juusk. Muudkui kae perrä, et loodsik takka kinni ei jää. Siin oja käärulini ku põdrasarv.

* * *

Ütel pääväl juhtusi niimuudu. Visassi Kandsi all õngõ vette ja jäi uutma. Veidi-kese ao peräst kai: mu poolõ ujusõ kats kõllast asja. Peräkõrd om tuu järve põhja käkit kuld, millest rahvasuu kõnõlõs. Tõmmassi asja sähti viist! Sa sandi sagiraud!

Kats lõpnu ahunõt, pää mädänü, pel-diku ais man – säh sullõ kuld! Sõudsõ sis tsipa maad edesi – koolnu särg, sis aug, sis latik... Nisukõist tükki es olõ ma viil Suurjärve pääl nännü.

Üts liinamiis oll parajõdõ spinningugõ lähidel. Ma küsse: «Andkõ andõs, ti ni-gu koolin kännü miis... Kas ti tiäti, mis mi Suurjärven valla? Kala koolõssõ.»

«Teadagi,» muias liinamiis, «alevisse ehitati vabrik. Kõik jäätmed voolavad Konnajõkke. Kas te ei teadnudki?»

Mul oll ari nii verrev, et ma es püvvä enämb üts kala. Lätsi esimiis Saarupi jutulõ. «Noh on lugu!» pesse Saarus kassi vasta lauda nigu närvilini vanatüdrik. «Mul enesel muret kuhjaga. Tema tuleb oma jär-vejutuga. Põld korda, siis räägime muust!» Temäl oll õks nii: «Küll räägime ja räägi-me...» Sinnä paika tuu kõik jäigi.

«Ku nõnna edesi lätt,» mõtli ma, «koolõssõ kõik kala ja mi järv koolõs vällä.» Võtsõ sis süäme rindu ja sõitsõ esi alõvidõ. Põruti paugupäält vabriku kontoridõ. «Tere! Mis solgiühistü siin valla lastu?» käräti ma joba läve pääl. Paar preilnakõist eitüsive nii ärä, et es saa sõnnagi suhvõ. «Kes teil tuu ülemüs om?»

Tulligi sisse nuurmiis, pikä juussõ kraai pääl. Esi naarat nigu Tibi-Mari, ku prigadiirilt obõst lätt küsüme.

«Palun, palun, rääkige...» Noh, ma sis kõnõli, pikält ja laialt, vahel ütli paar kõvõmbõt sõnna kah vahilõ. «Aitäh teile!» naarat tuu. «Kuid me teame kõik, me teame juba kõik. Me võtame kõik abinõud tarvitusele. Olge rahulik, taat. Minge koju ja olge rahulik.»

Mis rahulik? Kõllatsõ kõtu vahtsõvõ õks viist vasta. Solki tulli egä pääväge manu. Kuis sai eng sis rahulik olla?

Ega nurm olõ püksipaar, mille sa ruttu ümbre tiit ja käü külh. Nii om järvege kah. Nurm om, ütlemi, nigu külä kehä, aga järv süä. Annat süämele mürki, jääs ta saisma. Solgige sa ju ei elä? Nisuke om lugu, poja.

Nojah, pärast mu alõvin käümist tetti varsti mitmõst väiksest kolhoosist kokku üts suur Koivakülä sovhoos. Vana Saarus, taivalõ tenu, tõstõti liina muu amõti pääle. Tirekturis sai va Luhavere Kusta vanõmb poig Artur, sa tiiät kül. Nigu ma toda kuulsõ, kõmpsõ Luhaveerele.

Erna kiitse pliidi man süvvä, vana Kusta tõmmas piipu ja Artur vändäs piimä-massinõ. Jala ollivõ tal palla, suurõ igipiisa otsaehen. Ei olõ Artur, nätä, suurõn liinan uhkõs lännü.

«Kuda sis käbare käävä, Juss?» küsü vana Kusta. «Sandistõ,» ohksi ma ja kõnõli Arturilõ säälsaman järveluu maha. Artur jätse massinõ saisma, pühkse käesälläge iki ja üteli: «Jah, hommepäev sasin neil alevimeestel sarvist.» Nii üteli mi oma nuka miis.

Näe, poja, ku illus om põra järvi – nigu kuldnõ piigli. Ja ku lahe om engäte. Ma mõtlõ, ku sul om su külä, olku sääli sis ääd vai alba, ku sul om su järvi, kala viin, tsirgu taivan, päivi paistus, sis om su eng rahul. Ja engerahu om üts ütlemätä ää asi.

